

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Azərbaycan Türk mütəfəkkir-filosoфу Heydər Hüseynov (1908-1950) İrəvanda anadan olmuş, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (1927-1931) şərqşünaslıq və pedaqoji fakültələrinin tələbəsi olmuş, ərəb və fars dillərinə mükəmməl yiyələnmişdir. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı (1931-1932) olan Hüseynov 1936-1940-cı illərdə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunun direktoru olmuşdur. O, 1939-1945-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı sədrinin müavini, 1945-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti və ictimai elmlər bölməsinin sədri olmuşdur. Eyni zamanda, o, ADU-nun əvvəlcə "Marksizm-leninizmin əsasları", sonra "Fəlsəfə" kafedrasının müdiri (1943-1945), Azərbaycan KP MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru olmuşdur (1945-1950).

Hüseynovun elmi fəaliyyətinin mükafatlandırılmasına baxmayaraq, 1950-ci ilin mayında Kommunist Partiyasının MK-nin büro iclasında ciddi tənqid edilir. Onun "XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" (1949) əsərində Şeyx Şamil hərəkatının müsbət qiymətləndirməsi, eləcə də çar Rusiyasını bir qayda olaraq, işğalçı kimi qələm verməsi son nəticədə təqiblərə və təzyiqlərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur.1 Azərbaycan KP MK SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında onun aldığı Stalin mükafatlarından məhrum edilməsi vəsadətini qaldırır və vəsadət təmin edilir. Hüseynov Kommunist Partiyasından çıxarılır və Elmlər Akademiyasındakı vəzifələrindən azad edilir. Bolşeviklər tərəfindən təzyiqlərə dözməyən və həbs ediləcəyini təxmin edən filosof 1950-ci ildə əvvəlcə damarlarını kəsməklə özünə qəsd edir. Bu cəhdi baş tutmasada, daha sonra özünü asaraq intihar etmişdir.

H.Hüseynov 1930-cu illərdə fəlsəfə elmini tədris etməklə bərabər Türk dilində fəlsəfəyə aid "Dialektik materializm", "Dialektika və metafizika", "Dialektika və tarixi materializm" adlı ilk dərsliklərin həmmüəlliflərindən biri olmuşdur. 1936-cı ildə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının hazırlanmasında iştirak edir, 1940-cı ildə isə baş redaksiyaya rəhbərlik edir. O, 1939-cu ildə Tiflisdə "M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri" adlı namizədlilik, 1944-cü ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş və professor elmi adını almışdır.

H.Hüseynov tarix və fəlsəfə elminin inkişafına böyük töhfə verərək Azərbaycan Türk mütəfəkkir-

rindən Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Füzuli, A.A.Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Kazım bəy, M.F.Axundov, H.Zərdabi haqqında ciddi tədqiqat işi aparıb. Bu tədqiqatlar əsasında Hüseynovun 1949-cu ildə "Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" əsəri nəşr olunmuşdur.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən", "Dialektik materializm", "Dialektika və metafizika", "Dialektika və tarixi materializm", "Fəlsəfinin irq nəzəriyyəsi", "Fəlsəfi cəlladların "fəlsəfəsi", "Fəlsəfinin elmin düşmənidir" və b.

Milli fəlsəfi fikir tarixi və ictimai-fəlsəfi görüşləri. Heydər Hüseynovun ictimai-fəlsəfi görüşlərini ifadə

Bizcə, F.b.Köçərlinin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" əsəri adında ədəbiyyat sözü olsa da, ancaq mahiyyət etibarilə milli fəlsəfi fikir tariximizi də akademik üsluba yaxın şəkildə əks etdirən bir əsərdir. Eyni zamanda, Köçərliyə qədər yazılmış bəzi təzkirələr, poetik müntəxəbatlar və Bakıxanovun "Gülüstan-irəm" əsərlərində də az-çox milli fəlsəfi fikir tariximizin öz əksini tapmasını unutmamaq olmur.

Bütün bunlarla yanaşı, Köçərlidən sonra bir çox müəlliflər də (A.Sur, Y.V.Çəmənzəminli, S.Mümtaz, M.Ə.Rəsulzadə və b.) Hüseynova qədər milli ədəbiyyat tariximizə aid əsərlər yazarkən, bu kimi əsərlərdə yeri gəldikcə, milli fəlsəfi fikir tariximizi də əks etdirməyə

nov sözügedən əsərində əsasən milli fəlsəfi fikir tarixini izləməyə çalışmış, ədəbiyyat, tarix və digər sahələrə aid məsələlərdən mümkün qədər uzaq durmağa çalışmışdır.

Eyni zamanda, Hüseynov həmin əsərində Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, Mirzə Kazım bəy, H.Zərdabinin dünyagörüşlərini hərtərəfli şəkildə tədqiq etməklə yanaşı, dövrün şərtləri altında onların türk və müsəlman kimliyini deyil, antitürk Sovet ideologiyasına uyğun olaraq daha çox qarışıq bir "Azərbaycan" kimliyini, üstəlik də bolşevizm ideologiyasına uyğun olaraq da "ateist", "materialist" dünyagörüşlü baxışlarını ön plana çı-

lirmə və idealizm arasında tərəddüd etməyə başlayır. Nizami empirizm (sensualizm) və rəşonalizm arasında əksliyi aradan qaldırmağa çalışırdı. XII yüzillikdə hər yerdə və xüsusilə metafizik konsepsiyaların ağıqlıq etdiyi, sxolastikanın və dini ehkamların hökm sürdüyü Şərqdə Nizamının dünyagörüşü dialektika elementlərini özündə ehtiva etməsi ilə aşkar seçilirdi".

Hüseynov dövrünün şərtlərinə uyğun olaraq Nizamının sosial görüşlərinin tarixi məhdudluğundan bəhs etmiş, onun idealistliyinə tənqidi yanaşmışdır: "O, insan cəmiyyətinin inkişafı prosesini idealistcəsinə anlayır. Sosial bərabərsizlikdən danışarkən, Nizami onu doğuran əsas səbəbləri göstərə bilmir.

Heydər Hüseynovun dünyagörüşündə maarifçilik və milli fəlsəfə

məhdudluğundan bəhs etmiş, onun idealistliyinə tənqidi yanaşmışdır: "O, insan cəmiyyətinin inkişafı prosesini idealistcəsinə anlayır. Sosial bərabərsizlikdən danışarkən, Nizami onu doğuran əsas səbəbləri göstərə bilmir. Bununla belə, o hüquq, bərabərliyi ideyasını təbliğ edir və insanları əməkdaşlığa, xeyirxah işlər görməyə, şərlə mübarizə aparmağa dəvət edir"

edən əsas əsər "Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" kitabıdır. O, bu əsərində milli fəlsəfi fikir tarixini qədim dövrlərdən 20-ci əsrin birinci yarısına qədər izləməyə çalışmış, ancaq əsasən 19-cu əsr Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin (A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Mirzə Kazım bəy, M.F.Axundov, H.Zərdabi) ictimai-fəlsəfi irsini tədqiqata cəlb etmişdir.

Yeri gəlmişkən, Hüseynovun bu kitabını bir çox mütəxəssislər milli fəlsəfi fikir tarixi ilə bağlı yazılmış ilk əsər hesab edirlər. Biz, yuxarıda bu məsələyə toxunduğumuz üçün, ancaq burada onu deyə bilərik ki, Hüseynovun həmin əsəri milli fəlsəfi fikir tarixi baxımından tam olaraq ilk kitab hesab oluna bilməz.

çalışmışlar. Məsələn, Abdulla Sur "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" (1912), Salman Mümtaz "Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları", Y.V.Çəmənzəminli "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1921), M.Ə.Rəsulzadə "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərlərində milli ədəbiyyatla yanaşı fəlsəfi fikir tarixinə də müraciət etmişlər.

Ona görə də, H.Hüseynovun "Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" əsərinin milli fəlsəfi fikir tarixi baxımından yeri və rolunu bir qədər fərqli şəkildə qəbul etmək daha doğru olardı. Buradakı fərqlilik isə onun əsərində fəlsəfi və ictimai fikri ön planda götürüb, məhz bu xətt əsasında tədqiqatını aparmasıdır. Başqa sözlə, Hüseyn-

xarmağa çalışmışdır. Üstəlik, o, Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının Azərbaycan xalqının taleyində "böyük mütərəqqi əhəmiyyəti"ndən bəhs etmişdir. Guya, bununla da Azərbaycanın xanlıqlara parçalanmasının qarşısı alındı, "iranlıların (Qacarların-F.Ə.) və türklərin (Osmanlı türklərinin-F.Ə.) Azərbaycanı dağıdan və talan edən basqınlarına son qoydu".2 Deməli, o, dövrünün şərtləri altında bu əsərini bir tərəfdən vəhşi, barbar, işğalçı "iranlı" və "osmanlı"ndan qurtulma, digər tərəfdən "qabaqcıl rus mədəniyyəti" ilə əlaqənin yaranması fonunda qələmə almışdır.

Hüseynov əsərinin girişində 19-cu əsrə qədərki fəlsəfi fikir tarixinə ümumi nəzər yetirmiş, Sovet Rusiyası ideologiyasının təsiri altında qədim dövrdə Azərbaycanda fəlsəfi fikrin rüşeymlərinin zərdüştilərin dini-fəlsəfi baxışları ilə təmsil olduğunu iddia etmişdir.3 Bundan sonra məzdekliyə qısa şəkildə toxunan Hüseynov yazırdı ki, Məzdəkin təlimi zəhmətkeş xalqa zülm edənlərin və sosial bərabərsizliyin əleyhinə

Hüseynov dövrünün şərtlərinə uyğun olaraq Nizamının sosial görüşlərinin tarixi

Bununla belə, o hüquq, bərabərliyi ideyasını təbliğ edir və insanları əməkdaşlığa, xeyirxah işlər görməyə, şərlə mübarizə aparmağa dəvət edir".

Onun iddiasınca, Nizami bütün hökmdarlara qarşı çıxış etmişdir, guya ona görə ki, şahların hamısı qəddarlıqda bir-birinə bənzəyirmiş, sadəcə bəziləri gözəndən pərdə asmaq üçün ədalətdən çox dəm vurmuşlar. O, yazırdı: "Nizami xalqın özü tərəfindən idarə edilən cəmiyyəti görmək arzusunda idi. "İskəndərnamə" poemasında deyilir ki, onun qəhrəmanı İskəndər dünyanı fəth etdikdən sonra şimalda azad və xoşbəxt yaşayan bir xalqla qarşılaşır, yəni orada Nizamının axtardığı və arzu etdikləri həyata keçmişdi".

Bizcə, Hüseynov N.Gəncəlinin hökmdarın məziyyəti ilə bağlı fikirlərini bir qədər doğru ifadə etməmişdir. Gəncəlinin istədiyi ədalətli şah və ədalətli cəmiyyət idi. Yəni ya şah ədalətli olub cəmiyyəti ədalətlə idarə edəcəkdir, ya da cəmiyyətin özü elə bir inkişaf səviyyəsində olacaq ki, şah olmadan da cəmiyyəti ədalətli idarə etmək mümkün ola biləcək idi. O, yazırdı: "Nizami yaradıcılığının ilk dövründə müdrik və ədalətli padşah ideyasını irəli sürür, sonuncu "İskəndərnamə" poemasında isə o, özünün sosial utopiyasını – varlıqlara və kasıblara bölgünün, zorakılığın və məcburiyyət aparatının olmadığı ideal cəmiyyətini yaradır. Bu cəmiyyətdə tüfeyli ünsürlər yoxdur. Məhkəmələr də yoxdur, çünki burada oğurluq, qarət, qətl və başqa cinayətlər baş vermir. Bu cəmiyyətin sakinləri müharibə etmirlər, "qan tökmürlər". Bütün vətəndaşlar eyni hüquqlardan istifadə edirlər".

Demək ki, N.Gəncəlinin ideal cəmiyyətində hər kəs öz işini bilir, artıq burada zülmkar məmurlara və ikiüzlü ruhanilərə ehtiyac qalmır. Başqa sözlə, Allaha sitayiş var ancaq məbədlər və ruhanilər yoxdur, cəmiyyətin başçısı var ancaq qorxu və zülmkarlıq yoxdur. Hüseynova görə, Nizamının təsvir etdiyi ideal cəmiyyət həyatının bu mənzərəsi onun feodal cəhalətperəstliyi əleyhinə etirazını, ədalət və ağıl təntənəsinə çalışdığını göstərirdi: "Lakin öz tarixi məhdudluğu və tarixi idealist anlamı üzündən Nizami müasiri olduğu ictimai quruluşu dəyişməyin düzgün yollarını görmür".